

KİTAP DEĞERLENDİRMESİ / BOOK REVIEW

Ramazan Çöklü. *Fıkıh Usûlü Kelâm İlişkisi Hicrî 4. Asır Usûlcülerinin Âm Lafızlarla İlgili Yaklaşımlarının Tahlili (Cessâs, Bâkîllânî ve Kadî Abdülcebâr Mukayesesi).*

Ankara: Fecr, 2022, 300 Sayfa.

Ali BUTUR*

Türkiye akademisinde fıkıh usulüne dair son yıllarda yapılan çalışmaların önemli bir kısmı, fıkıh usulünün kelâm ilmiyle olan bağlantısına ve etkileşimine yoğunlaşmış durumdadır. Bu çalışmalardan biri, Ramazan Çöklü'nün doktora tezine¹ dayanan *Fıkıh Usûlü Kelâm İlişkisi Hicrî 4. Asır Usûlcülerinin Âm Lafızlarla İlgili Yaklaşımlarının Tahlili (Cessâs, Bâkîllânî ve Kadî Abdülcebâr Mukayesesi)* başlıklı kitabıdır. Yazarın ifadelerinden ve metnin genelinden anlaşıldığı şekliyle çalışmanın temel amacı, fıkıh usulü ile kelâm ilminin ve hatta dil biliminin ilişkisini, usul eserlerindeki umum lafızlarla alakalı tartışmalar ekseninde incelemektir. Bu kapsamda yazar, farklı ilmî gelenekleri ve ekolleri temsil eden Cessâs (ö. 370/981), Bâkîllânî (ö. 403/1013) ve Kadî Abdülcebâr'ın (ö. 415/1025) usul anlayışlarından hareketle konuyu ele alır. Bu incelemede usul, kelâm ve dil arasında sıkı bir etkileşim bulunduğu ortaya konulması hedeflenmiştir. Hatta metinde, fıkıh usulünün oluşumundaki temel dinamikler, kelâmî düşüncede yer alan ideler şeklinde sunulmuştur. Eserin girişinde, bu üç âlimin farklı ve de birbirine rakip mezheplerden olmaları sebebiyle, onların görüşlerinin mukayese edilerek konunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamak da çalışmanın amaçları arasında sayılmıştır. Yazar bu âlimler arasındaki farklılıklara işaret ederken literatürde itikadi anlayışı açısından bir netlik bulunmayan Cessâs'ı "kısmen Mu'tezilî" olarak vasıflamış, fakat bu ifadeyle neyi kastettiğini tam olarak açıklamamıştır (s. 14).

Çalışmanın yoğunlaştığı mukayeselerde Hanefî mezhebi içerisindeki öncü isimlerin ihtilaflarını bir mezhep bütünlüğüyle sunmaya çalışan Ebû Bekr el-Cessâs'ın *el-Füsûl* isimli eseri ile Malîkî mezhebini ve Eş'arî çizgiyi dönemde temsil eden Ebû Bekr el-Bâkîllânî'nin *et-Takrîb*'i merkezi bir konumdadır. Cessâs ve Bâkîllânî'nin ilgili eserlerinin günümüze ulaşmayan bölümleri çalışmayı kısmen de olsa kısıtlamıştır. Takip ettiği ekolün genelinden farklı

* Arş. Gör., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku Bilim Dalı, ali.butur@marmara.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9463-5127.

1 Tezin danışmanlığını Prof. Dr. Kemal Yıldız ve Prof. Dr. Hasan Hacak birlikte üstlenmişlerdir. Özellikle tezin danışmanlarından Hacak'ın son yıllarda internet ortamında yayınlanan ve fıkıh usulünün kelâm ilmiyle olan ilişkisine dikkat çeken videolarının tez üzerinde etkili olduğu, çalışmanın genelinde görülmektedir. Nitekim yazar da söz konusu videolara çokça atıfta bulunmuş, "Kaynaklar ve Literatür" kısmında da ayrıca Hacak'ın videolarına işaret etmiştir. Bk. s. 18.

olarak amelî mezhebi açısından literatürde Şafîî olarak bilinen, Mu‘tezilî’nin dönemindeki temsilcisi konumundaki Kadî Abdülcebbar’ın, usul alanında müstakil olarak telif ettiği eserlerin günümüze ulaşamamış olması sebebiyle yazar, *Muğnî*’yi esas almak durumunda kalmıştır. Burada bulunan eksikleri çoğunlukla Kadî Abdülcebbar’ın diğer eserleri ve başka müelliflere ait kaynaklarda ona atfedilen görüşlerden hareketle gidermeye çalışmıştır. Bu kaynaklardan özellikle Ebü’l-Hüseyn el-Basrî’nin (ö. 436/1044) *el-Mu‘temed*’ine ve Bedreddin ez-Zerkeşî’nin (ö. 794/1392) *el-Bahrü’l-muhît* isimli eserine sıkça müracaat edildiği görülmektedir. Yazarın bu çabasına rağmen, söz konusu eksiklerin bazı bölümlerde çalışmayı olumsuz yönde etkilemesinin önüne geçilememiştir.

Eser, giriş hariç üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde yazar “Umum Görüşünün Arka Planındaki Kelâmî Konular”ı incelemektedir. Çalışmanın asıl iddialarının incelendiği ikinci bölüme hazırlık olması açısından bu bölümde Mu‘tezilî teoloji, özellikle de Kadî Abdülcebbar’ın konuyla ilgili yaklaşımları merkeze alınarak bazı tartışmalara temas edilmiştir. Bu kapsamda ilk olarak fiillerin ahlakî değeri ve bu değerlerin aklen ulaşılabilir olması anlamını karşılayan hüsün-kubuh meselesine değinilmiştir. Hüsün-kubuhun aslen itikadî bir konu olduğunu aktaran yazara göre, kelâmî içeriği sebebiyle bu mesele usul eserlerinde yer edinmiştir (s. 23). Bu bölümde “akıl bilgi değeri” (s. 37) şeklinde bir ifadeye yer veren yazar, akıl bilgi elde etmede bir vasıta konumunda olduğunu, ancak akli bilginin bir değer ifade edebileceğini gözden kaçırmıştır. Hüsün-kubuh meselesinin va‘d ve vaıdle olan ilişkisinin incelendiği kısım (s. 46-47) özellikle Cessâs ve Bakillânî’nin temsil ettikleri ekollere dair bir bilgi içermemesi ve konunun nispeten yüzeysel bir şekilde açıklanması önemli bir eksikliklerdir.² Halku’l-Kur‘an kısmında Cessâs’ın görüşü ile ilgili bir bilgi bulunmadığına işaret eden yazar, bir önceki bölümde olduğu gibi burada da yine merkeze Mu‘tezilî düşüncüyü alır. Ayrıca Kadî Abdülcebbar ve Bakillânî’nin görüşlerine de yapmış olduğu atıflarla, konuyu ana hatlarıyla okuyucuya aktarır. İlahi sözde adalet konusunun incelendiği kısımda ise yine Mu‘tezilî düşünce merkezi bir konumda bulunurken, Bakillânî ve Cessâs’ın yer verilen görüşleri Kadî Abdülcebbar’a oranla sınırlı kalmıştır. Dilin tarihsel kökeninin incelendiği bölümde ise konuya dair üç farklı yaklaşım müstakil alt başlıklar halinde incelenmiştir. Yazar burada, dilin kökeninin vahiy ve ilham anlamında kullanılan tevkîf olduğunu savunanların görüşünü ele aldığı kısımda, Eş‘arî’nin (ö. 324/935) dilin kökeni konusundaki düşüncelerini değerlendirir. Buna göre Eş‘arî’nin dilin kökeni meselesini tartışırken âdet teorisini ve şahit âlemi gâibe kıyaslamayı öne çıkardığına dair nispeten özet bir bilgi esas alınarak, Eş‘arî’nin bu konudaki yaklaşımının tamamen itikadî olduğu ifade edilmektedir. Ancak burada yer alan gerekçeler eserdeki haliyle yetersiz kalmıştır (s. 70). Dilin tarihsel kökeni hakkındaki yaklaşımları Bakillânî’nin üç gruba ayırdığını nakleden yazar, bu gruptan üçüncüsünün

2 Çalışmanın ilk bölümünde yer alan konuların Mu‘tezilî düşüncede kabul gören ve öne çıkan meseleler etrafında kurgulanmış olması, Cessâs ve Bakillânî’nin eserlerinde bu konulara temas etmemiş olabilecekleri kanaatini – haklı olarak- uyandırabilir. Oysaki bu iki âlimin temsil ettikleri ilmi muhit açısından söz konusu meselelerin ne ifade ettiğine dair eserde yer verilmeyen değerlendirmeler, mukayeseyi amaçlayan bu çalışmada konunun daha iyi anlaşılmasını kısıtlayan bir eksiklik olarak dikkat çekmektedir.

“tevakkuf” görüşünü savunduğunu ve Bakıllânî’nin de bu görüşü tercih ettiğini aktarır. Ancak yazarın burada tevakkuf görüşünü aktarırken yer verdiği ifadeleri (s. 75), Bakıllânî’nin sanki hem tevakkufu hem de ıstilahîliği birleştirici bir yaklaşımı savunduğu izlenimi uyardırmaya mümkün halde sunulmuştur. Hâlbuki ıstilahîliği ve tevakkufu aynı anda birleşik bir şekilde mümkün gören teori, yazar tarafından da kabul edilmemektedir (s. 74, 220 numaralı dipnot).

Eserin ortaya koyduğu temel sorulara cevap aranan asıl kısım, “Âm Lafızların Delaletine Yönelik Tartışmalar” başlığını taşıyan ikinci bölümdür. Bu bölüm diğer iki bölüme oranla daha iyi bir şekilde kurgulanmış ve konu derinlemesine ele alınmıştır. Âm lafzın mahiyeti başta olmak üzere, âm lafzın itikadî bir kavram olarak ne ifade ettiği ve âm lafzın tahsisi gibi pek çok konu ayrıntılı bir şekilde burada incelenmiştir. Yazarın yoğun çabalarının gözlemlendiği özellikle bu bölümde, çalışmanın merkezinde olan âlimlerin eserlerine soru-cevap formatında yansıyan ihtilaflı meseleler, karşı tarafta konumlanan âlimin eserindeki ihtilaflarla ilişkilendirilerek açıklanmıştır. Ayrıca çalışmada aranan sorulara büyük oranda, gerekçeleriyle birlikte yeterli cevaplar sunulduğu söylenebilir. Ancak eserin bu bölümünde de bazı eksikler dikkati çekmektedir. Âm lafzın mahiyeti konusunda yazarın, ilgili eserlerde yer alan tartışmalardan hareketle sıkça temas ettiği ve çalışmanın bu bölümünde önemli bir konumda olan “istiğrak” kavramının ne olduğu hakkında -konuya vakıf olmayanlar için- müstakil bir bilgi tespit edebildiğimiz kadarıyla bulunmamaktadır. Haber-i vâhidle amel konusunda Kadî Abdülcebbar’ın, rivayet açısından “sayıca az olanlar ile çok olanlar arasında bir fark gözetmediğini” (s. 152) aktaran yazar, aynı bölümde yer alan bir dipnotta Kadî Abdülcebbar’a göre “bir haberin tevâtür seviyesine ulaşması için en az beş kişi tarafından rivayet edilmesinin şart koşulduğunu” (s. 152, 292 numaralı dipnot) aktarır. Haberinin bağlayıcılığı hususunda tevâtür seviyesi için bir sayının Kadî Abdülcebbar nazarında tespit edilmesi, onun niceliğe toptan önem vermediği şeklinde yorumlanmaya kapalı gözükmektedir. Oysaki çalışmada yazarın bu konu hakkında bir izahı, görebildiğimiz kadarıyla yer almamaktadır. Tahsise uğrayan âm lafzı inceleyen yazar, burada konunun daha iyi anlaşılması amacıyla ayetten örnek zikreder. Bâkıllânî (s. 216) ve Kadî Abdülcebbar’ın (s. 217) eserlerinde konuya dair bulunmayan bu örneği yazar, Cessâs’ın eserinden alıntılarla Bâkıllânî ve Kadî Abdülcebbar’ın görüşlerine de uyarlamıştır. İtikadi bir kavram olarak tahsisin incelendiği bölümde, konuyla ilgili farklı tartışmalara değinen yazar, son olarak “kendisiyle has anlam kastedilen âm lafızların delaleti” konusunu ele alır. Ancak bu tartışma konusunda, ayrıntıya girilmeden meselenin ana hatları zikredilmekle yetinilmiştir (s. 244-245).

“Umûm Tartışmalarının Devamı Niteliğindeki Konular”ın incelendiği üçüncü bölüm, diğer bölümlere oranla daha kısıtlı kalmıştır. Öyle ki üçüncü bölüm, çalışmada ilk iki bölümde uygun başlıklar altında konumlandırılmayan meselelerin temas edildiği kısımdır. Yazar burada, âm lafzın hâs lafız ile teâruzu kısmında, şer‘î hükümlerde nesih ve tebdilin bulunduğu, teâruzu giderme açısından öncelik-sonralık ilişkisinin bir çözüm olabileceği gibi bilgileri Bâkıllânî’den aktararak izah eder. Ayrıca bu bölümde bir dipnotta şu ifadeye yer

verir: “Bâkılânî, bu iki hadisle ilgili olarak tarihleri bilinmediği takdirde sonraki hadisin ilk hadisi neshedebileceğini yahut beyan edebileceğini de mümkün görmektedir.” (s. 248, 3 numaralı dipnot) Vürüt tarihleri bilinmeyen iki hadisten hangisinin önce, hangisinin sonra geldiğinin nasıl bilineceği ve dolayısıyla hangi hadisin diğerini nesih ya da beyan edeceği yazarın izahına muhtaç bir halde kalmıştır. Yine aynı alt başlıkta yazar, Bâkılânî'nin teâruzu giderme şekillerini izah eder ve bu yöntemleri üç madde halinde Bâkılânî'den aktarılan bilgilerden hareketle özetler. Buna göre çelişen hükümlerin “ya akılla tercih edileceği ya da tevakkuf edilerek biriyle amel edilmesi gereken şer‘î iki hüküm haline geleceği” ifade edilmektedir. Burada yer alan “tevakkuf” kavramının, yazar tarafından tercih anlamını karşılayacak şekilde konumlandırılmış olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim yazarın maddelerle özet olarak sunduğu pasajda bu durum, “iki delilin tarihleri bilinmezse, müçtehidin dilediğini tercih edeceği” şeklinde muhtasar hale getirilmiştir (s. 251). Oysaki Bâkılânî'nin metodolojisinde tevakkufun, tercih kavramını da içerecek şekilde konumlandırıldığına dair bir bilgi ya da izah tespit edebildiğimiz kadarıyla çalışmada bulunmamaktadır. Umumun mecazla ve müc-melle ilişkisi, beyanın tehiri gibi konuların da incelendiği üçüncü bölümde, çalışmanın özellikle birinci ve ikinci bölümlerinde fıkıh usulünün kelâm ilminden etkilenmesi şeklinde yer alan kurguya, dil biliminin de daha net bir şekilde eklendiği görülmektedir.

Eser kelâm ilminin, fıkıh usulünün tesisinde önemli derecede etkisinin bulunduğu iddiasını temellendirmek üzere kurgulanmış ve yazar bu iddiayı sunduğu argümanlar ve açıklamalarıyla büyük oranda kanıtlamıştır. Çalışmada Cessâs, Bâkılânî ve Kadî Abdülcebbar'ın aynı dönem ve coğrafyada yaşamış olmaları (s. 14) ve umum konusu etrafında onların eserlerinde dönen tartışmada yer alan argümanların benzer olması, yazarda bu üç âlimin karşılaşmış olma ihtimalini –haklı olarak- doğurmuştur. Ancak çalışmanın başka bir yerinde yazar bu ihtimali okuyucuya kesin bir bilgi şeklinde sunmakta, hatta bu âlimlerin tartıştığını iddia etmektedir (s. 287). Her ne kadar aynı meseleleri ve tartışmaları ele alsalar bile, bu üç âlimin kesin olarak görüşüklerini ortaya koyan bir argüman çalışmada yer almamaktadır. Söz konusu âlimlerin usul eserlerinde bulunan tartışmaların, birbirleriyle ilişkili mesele ve örnekler etrafında dönmesi, kanaatimizce bu âlimlerin görüşükleri ve tartıştukları hususunda bir kesinliği ortaya koymaya yetmemektedir. Zira bu tartışma ve örneklerin o dönemde umum konusu etrafında farklı ilmi ekollerce yaygın olarak kullanılan konu ve misaller olması da muhtemeldir.

Çalışmada, bölümlerin oransal olarak dengeli bir şekilde dağıldığını söylemek mümkün görünmemektedir. Zira eserin birinci ve üçüncü bölümü, ikinci bölümüne oranla nispeten çok daha az alanı kaplamaktadır. Buna göre çalışmanın birinci bölümü 60 sayfalık, ikinci bölümü ise 166 sayfalık bir alanı kapsamasına karşın, üçüncü bölüm 40 sayfadan ibarettir. Bölümler arasındaki bu dengesiz dağılım, eseri şeklen olumsuz yönde etkilemiştir. Ayrıca çalışmada sıklıkla yazım hatalarına rastlanmaktadır. Bu yazım hatalarının aynı şekilde eserin tez halinde de bulunması³, çalışmanın yayınlanmadan önce dikkatli bir incelemeden geç-

3 Örneğin: “*kannatindeyiz*” tezde s. 6, kitapta s. 16; “*bit şekilde*” tezde s. 9, kitapta s. 18; “*Mücie*” tezde s. 99, kitapta s. 120; “*ân lafzın*” tezde s. 128, kitapta s. 151; “*umûmum*” tezde s. 176, 198 (Dipnot: 811), kitapta s. 206, 230 (Dipnot:

mediğini düşündürmektedir. Çalışmanın doktora tezi olarak onaylandığı tarihle, eserin yayınlandığı tarihler arasındaki yakınlık da bu kanaati desteklemektedir. Zaman zaman eserin genelinde de rastlanılan bazı ifade şekilleri ve anlatım bozuklukları akademik bir hedefle telif edilmiş bu eserde, okuyucuyu rahatsız edebilir.⁴ Eserde faydalanılan kaynaklar, bibliyografya kısmındaki şekliyle tatmin edici bir seviyededir. Ancak bu kaynaklara yapılan atıflar da dipnotta az da olsa, hatalı referanslar ile gösterilmiştir (Örneğin: s. 276, 119 numaralı dipnot; s. 281, 149 numaralı dipnot). Tüm bu eksiklere rağmen söz konusu çalışma, kendi döneminde muhtelif gelenekleri temsil eden üç farklı âlimin fıkıh usulündeki anlayışlarından hareketle, umum konusu çerçevesinde hazırlanmış, fıkıh usulünün oluşumunda kelâm ve dil ilimlerinin büyük oranda etkisi bulunduğunu açıkça ortaya koymuştur. Bu yönüyle literatüre önemli bir katkıda bulunacağı ve fıkıh usulü alanında ileri seviyede araştırmalarda bulunmak isteyen ilgililere fayda sağlayacağı rahatlıkla söylenebilir.

565); “zorunu” tezde s. 210, kitapta s. 244; “incelemştir” tezde s. 251, kitapta s. 287; “Tafakkuh” tezde s. 254, kitapta s. 290.

4 Örneğin: “vücûh teori ile” s. 30; “güzel görülmektedir.” s.96; “akıl verilmeyen varlıklar” s. 103; “önceki grubun benimsediğini görüşün” s. 188; “hadiseyle ile” s. 249; “konunun devamın başka”, (Dipnot: 13), s. 250.